

Папуча М. В. Психологічні механізми становлення особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том XIV: Методологія і теорія психології.* Випуск 2. Київ – Ніжин. Видавництво «ПП Лисенко М.М.». 2019. С. 266-277.

УДК 159.9.01

ПАПУЧА М.В.

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, м. Ніжин

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлений аналіз психологічних механізмів становлення особистості. Завдання нашого дослідження полягає в спробі вивчити процес структурування, який постійно і плинно відбувається у внутрішньому світі людини. Дискутується думка про те, що психологічні механізми (будь-чого) – це те „місце” науки, де найяскравіше відбувається помічене Л.С.Виготським явище „перетворення проблеми в постулат”. Підкреслюється, що не визнавати зв’язок внутрішнього світу людини (її психіки як цілісності) з соціальним оточенням, духовними витокami чи біологічною природою є безглуздя. Таким же безглуздя є невизнання серйозного взаємовпливу цих субстанцій. Але, в той же час, визнання цього не означає, що саму психіку слід звести до одного, або, механічно, до всіх трьох субстанцій, чи визнати, що вона, буцім-то ними детермінована. Вона є самостійною (і в цьому сенсі, цілком природно-існуючою) формою існування буття, вона сама себе детермінує і в цьому сенсі є завершеною і цілком самодостатньою. При вивченні її як такого предмету дослідження дуже важливо це утримати в актуальному усвідомленні. Які б опосередковані і об’єктивні не були методи, ми повинні не забувати, що в дійсності вивчаємо психіку, а зовсім не поведінку чи фізіологічно-біологічні процеси організму.

Обґрунтовується ідея про те, що деяка зміна традиційної для вітчизняної психології парадигми розвитку особистості відповідає реальному положенню справ: людина, дійсно, у своєму становленні поєднує в собі три самостійні й незалежні начала – природне, соціальне й духовне.

Ключові слова: особистість, становлення, розвиток, механізм, структурування, природне, соціальне, духовне.

Постановка проблеми. Обговорення механізмів будь-яких психічних явищ (подій) завжди має певне проблемне забарвлення і зустрічає недовіру. Це цілком закономірно (навіть, доречно), адже механізм – це та реальність, що зумовлює рух, перехід, виникнення і розвиток нової якості з чогось, що вже існувало. Водночас, механізм пояснює, відкриває зміст цього руху. Власне, це реальність, що відповідає на сакраментальне (і центральне!) для науки питання – як? Як виникає образ, як відбувається запам'ятовування і відтворення, як з'являється досвід... Таких питань в сучасній психології можна ставити безліч, і всі вони будуть доречні, і більшість – не матимуть відповіді.

Останні дослідження і публікації. Психологічні механізми (будь-чого) – це те „місце” науки, де найяскравіше відбувається помічене Л.С.Виготським явище „перетворення проблеми в постулат”. З іншого боку, саме тут дуже гостро відчувається дійсна причина нескінченності наукового пошуку. Це легко показати, адже не так вже й багато психологічних механізмів знає сучасна наука. На наш погляд, у вітчизняній психології належна увага дослідженню психологічних механізмів приділялася в межах культурно-історичної концепції і, особливо, в дослідженнях самого Л.С.Виготського, О.М.Леонтьєва, Б.В. Зейгарнік та Л.І.Божович. Найбільш цікавими, в цьому сенсі, нам уявляються експериментальні роботи О.М.Леонтьєва. Формування опосередкованого запам'ятовування, чутливості шкіри до кольору, звуковисотного слуху, спостереження за „зсувом” мотива на ціль... Ці, вишукані з точки зору науковості, дослідження, всі присвячені

одній ідеї: О.М.Леонтьєв виявляє сам акт переходу від одної якості психічного явища до іншої. Фактично, це еталон емпіричного дослідження саме розвитку. В цьому „переході” діє якийсь механізм, що й забезпечує набуття нової якості досліджуваній психічній функції. О.М.Леонтьєв дійсно встановлює цей механізм: це спеціально організована діяльність людини. В усіх його експериментах цей факт встановлено абсолютно коректно, надійно і однозначно. Отже, відкрито механізм... Але прислухаємось до самого класика вітчизняної (та й, безумовно, світової) психології. Описуючи дію механізма „зсуву” мотива на ціль на прикладі гоголівського Акакія Акакієвича Башмачкіна, О.М.Леонтьєв зазначає: „Як сталося, як трапилося, що переписування казенних паперів зайняло центральне місце в його особистості, стало сенсом його життя? Ми не знаємо конкретних обставин, але так чи інакше обставини ці призвели до того, що відбувся зсув одного з головних мотивів на зазвичай абсолютно знеособлені операції, які в силу цього перетворилися на самотійну діяльність, в цій якості вони виступили як такі, що характеризують особистість” [7, с. 201]. Виокремимо дуже важливе для нас зараз відверте зауваження О.М.Леонтьєва – „ми не знаємо конкретних обставин, але так чи інакше обставини ці призвели...” Фактично, автор визнає неспроможність дати психологічне пояснення: в даній ситуації його уявлення про механізм найбільш вірогідне, і це все... Непомітно ми „вислизаємо” з простору емпіричних психологічних фактів в галузь уявлень автора. Адже зрозуміло, ці обставини, поведінка героя, його стосунки й система оцінювання його діяльності – все дуже важливе, але це... не психологія, не внутрішній світ. Душа знову виноситься „за дужки”, і це є редукція психології до непсихічних фактів і явищ. Як саме цілісна психологічна організація (особистість) змінювалась під дією обставин – саме це питання повинне бути центральним – натомість нам говорять просто, що вона змінилася, в принципі, правильно констатує факт. До речі, цей-таки факт переконливо показала і Б.В.Зейгарнік, пояснюючи через механізм

„зсуву” порушення ієрархії мотивів особистості при алкогольній аддикції [4; 5]. І знову ми бачимо, що сам по собі „механізм” виник, створився „в голові дослідника” під тиском переконливих (але не психологічних фактів), і знову ми нічого не маємо емпірично-доказового про психологію „переходу”. Такими є, фактично, всі роботи в сучасній психології. І, наголосимо, це не є їх недолік, навпаки – викликає повагу і захоплення майстерність експерименту, точність і глибина спостереження та аналітико-інтерпретаційна діяльність авторів. І разом з тим, саме тут „проблема перетворюється на постулат”. Приклад з зовсім іншої сфери: на питання про психологічні особливості виникнення посттравматичного стресового синдрому значна кількість навіть досвідчених фахівців відповідає дуже просто, що він виникає внаслідок перенесення психотравми. Більшості психологів, за нашими спостереженнями, здається, що це – цілком вичерпна відповідь. І вона – правильна. Досліджено багато специфічних ознак, створені дієві терапевтичні напрями надання психологічної допомоги. Але природа явища залишається нерозкритою саме тому, що не досліджено механізм – як саме перенесення психотравми переходить в посттравматичний стресовий синдром. І знову мова не про недоліки. Йдеться про те, що можна назвати рівнями (пластами) наукового знання. „Зсув мотива на ціль”, виникнення звуковисотного слуху, посттравматичного стресового синдрому і інші процеси зміни (власне, розвитку) психічних явищ пояснюються через перехід одних явищ в інші, а сама цей перехід – або непсихологічний (поведінковий, соціальний), або створений, придуманий дослідником. На певному етапі цього достатньо, але приходить час, коли розумієш необхідності „психології у власних межах” (вираз Г.С.Костюка). І тоді „постулат” стає „проблемою”. Адже є й очевидні „не наукові” факти – сотні й тисячі чиновників завжди (і зараз теж) роблять те саме і так само, як це робив герой М.В. Гоголя, але лише одиниці стають „Акакієм Акакієвичем”. Те саме можна говорити про алкогольну залежність, до речі, і про посттравматичний

стресовий синдром. Виникає проблема індивідуального варіанту, і виникає вона саме тому, що ми не знаємо відповідь на питання „як?” в суто психологічному контексті. І, додамо, лише тоді, коли ми її знайдемо, можна рухатись в бік „як зробити, щоб цього не сталося з даною конкретною людиною”.

Звернення до проблеми психологічного пояснення дії психологічних механізмів не слід розуміти як вузько науковий напрям, далекий і не дуже потрібний відносно прикладного аспекту. Навпаки, саме в межах практичної психології проблема ця набуває адекватної гостроти і значущості. Те, що ми можемо надавати допомогу, не знаючи природи того чи іншого відхилення, не повинно засліплювати, адже це дуже схоже на застосування знеболюючих засобів в медицині: якщо природа болю невідома, ці засоби можуть бути смертельно небезпечними, що відомо кожній людині. При повній відсутності системи моніторингу наслідків психотерапевтичного процесу, ніхто не наважиться сказати, що терапія „всліпу” (коли не знаєш природи патологічного процесу) є дійсно позитивним заходом. З іншого боку, простір психологічної практики найбільш рельєфно відображає недостатність знань про дійсні механізми зміни і розвитку психічних явищ. Це, наприклад, гарно видно в психодіагностиці. Згадаємо класично-гумористичний (але – безмежно актуальний зараз) приклад, який наводить Л.С.Виготський в роботі „Діагностика розвитку і педологічна клініка важкого дитинства” [2]. ...В педологічну службу звертається стривожена мама, яку турбує поведінка сина-підлітка. Вона розповідає, що йому притаманні різні й безпідставні зміни поведінки – може бути неслухняним, злим, агресивним, жорстоким, а потім, раптом, тихим та лагідним, і навпаки... Спеціалісти проводять діагностичні процедури і говорять мамі, що її син – циклоїд. Жінка лякається і просить пояснити, що це означає (фактично, вона питає про психологічну, внутрішню природу явища). Їй відповідають: це означає, що дитині притаманні невмотивовані різкі зміни поведінки – від жорстокої агресії до лагідності й покори. „А, - розчаровано говорить жінка, - я це й сама знаю!”

Зрозуміло, що їй нема чого очікувати фахової допомоги, адже вся „фаховість” тут зводиться до вживання страшного терміну „циклоїд”, за яким, при описі, виявляється та сама, суто житейська картинка. Проблема в тому, що ми й зараз не знаємо психологічної природи акцентуацій характеру (знаємо лише їх поведінкові прояви), не знаємо дійсні механізми їх виникнення і розвитку, співвідношення різних акцентуацій в межах цілісної особистості. І тому, ми, власне, не знаємо психології характеру.

Дуже часто, на жаль, так само розгортаються події і в корекційній діяльності. Не розуміючи дійсної природи відхилення, ми будуємо її в своїй голові, спираючись на наукову парадигму, яку розділяємо і втілюємо. Виникає повний ефект розуміння явища (безумовно, псевдо-розуміння, насправді), і далі – маніпуляції з людиною, які, знову-таки, здаються цілком логічними й доцільними, в межах парадигми і до-будованого псевдорозуміння (так в 18-му сторіччі у хворого діагностували хворобу – кашель, і від нього лікували). Істотним і кореневим в цих випадках є тонка підміна розуміння явища його інтерпретацією, що далеко не одне й те саме, про що гарно знає і філософія і теорія пізнання. Ми інтерпретуємо переживання клієнта, не розуміючи, що являє собою саме переживання... і це колапс всієї сучасної психології.

На щастя, так відбувається не завжди. Більше того, ми спробуємо показати, що саме в межах психологічної практики були відкриті важливі (дійсно психологічні) механізми існування, виникнення і розвитку психічних явищ. Але спочатку слід визначитись з тими акцентами і наголосами, які вже поставлені тут. Що саме не влаштовує? Свого часу Л.І.Божович написала: „Чомусь в нашій психології отримала визнання лише одна сторона взаємодії суб’єкта зі світом, сторона „привласнення”. Але залишилася за бортом інша сторона; сторона кристалізації психічної діяльності в тих її продуктах, котрі потім стають джерелами формування індивідуальної психології” [1, с. 141]. Власне, „за бортом” залишилась психіка. Сутність редукції в психології

зовсім не в подрібненні предмету дослідження, а в його ігноруванні як дослідницького простору. Психіка виступає зовсім іншим простором – тим, де діє інтерпретація. Коли О.М.Леонт'єв називає мотивом зовнішній об'єкт (!?), здатний задовольнити якусь потребу людини, він займає межероведукціоністську позицію (за це, до речі, його критикувала тільки Л.І.Божович). Але ж це не виняток. Ця схема: спостереження (дослідження, переживання) чогось очевидного → інтерпретація чужої психіки, - виявляється дуже живучою. Першою ланкою схеми можуть бути факти поведінки, емпіричні дані щодо тих же фактів, фізіологічні (навіть, біохімічні і генетичні) процеси і явища, власні фантазії, абстрактно-теоретичні (а в дійсності – схоластичні) схеми, явища соціального життя, Святий ДУХ, космос – будь що... А далі це інтерпретується в голові дослідника з претензією на „психологізм”. Непомітно предмет дослідження підмінюється таким собі конгломератом з парадигм, поведінкових фактів і ...власних вражень.

Завдання нашого дослідження полягає в спробі вивчити процес структурування, який постійно і плінно відбувається у внутрішньому світі людини. Вже сам предмет дослідження (внутрішній світ) виявляється, як показано, дуже проблемним як для сучасного суто наукового пізнання. Отже, методологічні вихідні набувають особливого значення. Нам немає сенсу робити довший екскурс в методологію і теоретичну психологію, оскільки це вже багато разів зроблено і продовжує робитися, що відображено в численних роботах [6; 8; 9; 11; 12]. Достатньо, на наш погляд, визначитися з центральною позицією. Задля цього звернемося до думки Л.С.Виготського і потім спробуємо створити її „діалогічний контакт” з одним з важливих теоретичних положень К.Роджерса. Зазначимо, що наш вибір ґрунтується зовсім не на певних відношеннях до названих авторів (хоча вони, ці відношення, у нас існують і є більш ніж поважливі), а впливає виключно зі специфіки предмету і завдань дослідження.

Виклад методики і результатів досліджень. Л.С.Виготський в останній своїй великій роботі, присвяченій питанням дослідження емоцій в психології [3] здійснив дуже ретельний методологічний аналіз проблеми і прийшов до умовиводів, які, на наш погляд, стали гостро-актуальними тільки в наш час. В цілому, необхідно зазначити, що дана робота цікава і показова не лише цими умовиводами. Л.С.Виготському вдалося (невідомо, чи ставив він це за мету) максимально експлікувати рух і всі складні повороти дослідницької думки при вирішенні серйозної проблеми. Вся ця робота – постійний драматично-напружений полілог авторської думки з безліччю думок інших авторів, постійні рефлексії і повернення до вихідних позицій, звернення до емпіричних фактів і аналіз аналізу їх дослідниками, апеляція до найбільш глобальних і вивірених методологем, знову аналіз фактів... При цьому авторська думка не зникає і не розчиняється в безодні матеріалу та інших думок. Але вона і не дискутує – намагається зрозуміти і збагатитися. Ми не можемо, на жаль, зараз аналізувати цю роботу, яка є недооціненою, на наш погляд, являючи собою дійсно багатогранний смарагд думки Л.С.Виготського. Нам важливо, крім всього іншого, пояснити, чому сам стиль цієї праці є дуже важливим і показовим в контексті наших дослідницьких завдань. Нам не дано, на жаль, знати того дійсного внутрішнього контексту, який зумовив такий гострий і глибокий інтерес Л.С.Виготського до питання, яке сам він характеризує, як найзаплутаніше, взагалі – „безнадійне” в психології. Але автор говорить про відсутність адекватної теорії емоцій в психології і дуже швидко стає зрозумілим, що це його хвилює по-справжньому. Чому? Відсутність теорії з точки зору суб'єкта пізнання означає відсутність чіткої внутрішньої форми, в яку має втілитися різноманітний матеріал. Далеко не завжди, а лише в окремих випадках, людина може переживати це як власний дискомфорт. Ці випадки відомі – коли пізнання якоїсь галузі дійсності цією, даною людиною переживається як її особистісна цілісність, або, сказав би В.Франкл, людина знайшла в цьому свій сенс. Текст цієї роботи Л.С.Виготського – особливе утворення –

незавершений наратив (останнє дуже яскраво видно, завдяки пристрасності автора, яка виявляється в його відступах, зауваженнях, окликах). Зовні все виглядає ніби звичайно – автор створює текст, щоб пояснити іншим те, що зрозумів сам. Але дуже швидко виявляється, що це не зовсім так – пояснювати поки що нема чого, він сам хоче спочатку зрозуміти, через свій власний текст. Але в нього не виходить. (М.К.Мамардашвілі в одному місці дуже глибоко підмітив, що по-справжньому людина (письменник, науковець) розуміє, що вона хотіла сказати в тексті, тільки після того, як текст завершено) [10]. В даному випадку цього не відбулося, а Виготський вже просто не встиг повернутися до цієї проблеми... Чи не вперше в історії науки пропонується пояснювати психіку з психіки ж, без редукції до духовного чи біологічного, чи соціального. Вперше стає зрозумілим, що вона здатна сама себе детермінувати, і отже – реально існує, існує як цілісність. Інша справа – що це за цілісність і як її вивчити. Але це, повторимо, питання, яке для Л.С.Виготського тоді не могло бути актуальним.

Саме цей поворот думки Виготського ми хочемо зробити центральною методологією нашої роботи. Коротко суть така: не визнавати зв'язок внутрішнього світу людини (її психіки як цілісності) з соціальним оточенням, духовними витоками чи біологічною природою є безглуздя. Таким же безглуздя є невизнання серйозного взаємовпливу цих субстанцій. Але, в той же час, визнання цього не означає, що саму психіку слід звести до одного, або, механічно, до всіх трьох субстанцій, чи визнати, що вона, буцім-то ними детермінована. Вона є самостійною (і в цьому сенсі, цілком природно-існуючою) формою існування буття, вона сама себе детермінує і в цьому сенсі є завершеною і цілком самодостатньою. При вивченні її як такого предмету дослідження дуже важливо це утримати в актуальному усвідомленні. Які б опосередковані і об'єктивні не були методи, ми повинні не забувати, що в дійсності вивчаємо психіку, а зовсім не поведінку чи фізіологічно-біологічні процеси організму. В контексті висловленого, необхідно серйозну увагу приділити думці висловленій кожним у свій час

М.М.Бахтіним і К.Роджерсом: пізнання суб'єкту (людини) не може обмежитись природно-об'єктивними методами, які б опосередкування ми не вводили. Суб'єкта треба спитати, зробити так, щоб він захотів відкритися і висловитися. Останнє не слід розглядати як повернення до інстрспекції в її класичному розумінні. Йдеться про створення методичного підходу, який забезпечить в цих умовах (висловлювання людини) можливість отримання об'єктивних даних для розуміння процесів, що відбуваються у внутрішньому світі.

Якщо повернутися до думки Л.С. Виготського, слід зауважити, що ці дві „інстанції” (біологічне і духовне) знаходяться по відношенню до психології в дуже різних позиціях. Якщо до біологічного (фізичного) психіку зводили вже багаторазово, то з духовним інше – його просто не враховують в сучасній науці. І це – збіднює, обмежує саму психологію, внутрішній світ людини як об'єкт дослідження. Хотілося б, щоб нас зрозуміли вірно – психологи не повинні вивчати духовне – це не їх об'єкт і для психології це – редукція. Але не враховувати його – така ж небезпечна редукція, ще й з сильно-негативними життєвими наслідками. З. Фрейд в розмові говорив: „так, дух це – все, але я хотів показати людям, що в них є ще й тіло” [за: 13].

Проте, психологія розвитку дуже обережно підходить до того моменту, щоб звернути належну увагу на духовний зміст життя особистості. Головна причина тут – неподоланий редукціонізм: погляд на психіку людини як на цілісність залишається бажанням і метафорою, у всякому разі, він ніяк не реалізується в конкретних дослідженнях. Прагнення акмеології перебороти бездуховність об'єкта вивчення обернулася підвищеною увагою до вікових періодів становлення так званої „зрілої особистості” – пізня дорослість, старість (мудрість). В цілому, це призводить до ще більшого загострення проблеми – у такому підході порушується принцип недиз'юнктивності (А.В.Брушлінський), і виникає цілком доречне питання – а чи була особистість бездуховною на попередніх стадіях розвитку? Питання хоч і примітивне, що задає тенденцію „піти” у простір життєвої логіки, але при

цьому досить істотне. Психологія давно й легко визнала дві складові (одночасно – детермінанти) людської психіки – біологічне і соціальне, – і так неохоче торкається духовного, яке, як писав ще М.Шелер (та й чи один він?) і є дійсним, справжньо-людським підґрунтям унікальності драми особистості в цьому світі, яка розгортається щоразу. Чи не тому, що перші дві більше лежать на поверхні? Те, що ми називаємо духовним, дійсно не можна виявити нашими методами, які всі, без винятку, побудовані на принципі „стимул – реакція”. Але, разом з тим, духовне має зовсім чіткі, безперечні прояви – креативність, переживання краси, любов, інтуїція, фантазія, дружба, віра, цінність, смисл. Але якщо все це вивчати знову ж таки окремо від інших складових психіки (інтроспективно, феноменологічно або якимось ще, хоч, звичайно, не можна вивчати зміст за допомогою опитувальника), вийде знову відірваність, частковість і коло замкнеться.

Нам здається, що вивчення розвитку психіки як цілісності стало неможливим після відмови від наукового вживання терміну „душа” як буквального перекладу слова психіка. Додавання до цієї відмови страху субстанціональності призвело до того, що акцент теоретичних досліджень змістився на детермінанти „початку”, „підґрунтя” психіки, перевівши її саму в контекст (тобто – виводячи за дужки). Дійсно існуючі світові субстанції (дух, соціум, природне) дійсно детермінують, але... що саме? Психіка не тільки детермінована, породжена зазначеними субстанціями, але вона є нове ціле, що з них же й складається. Людина виявляється істотою, що являє собою, мабуть, єдину можливість синтезу неможливого (настільки різні, антиномічні ці субстанції самі по собі). Наявність у психіці духовної складової визначає те, що людина не тільки реагує й відображає (як живу істоту), не тільки діє й усвідомлює (як соціальний функціонер), але й переживає, споглядає, любить, актуалізує саму себе. Останнє, власне, і означає, що єдина психіка (особистість) у своєму розвитку й існуванні детермінується тільки із себе, собою: навіть релігія, – говорить Н.А.Бердяєв, – не детермінує особистість.

Прийняття такого погляду на структуру психіки як цілісності з необхідністю спричинить зміни основних координат розвитку. Зокрема, зовсім безперечним є те, що духовне не виникає в людини, а, як складова психіки, є завжди, відпочатково. І досвід будь-якої гарної мами, і старі дані дитячих психіатрів (наприклад, І.А.Сікорського, про незвичайно ранні вищі почуття в дітей), і нові емпіричні результати (наприклад, Д.Н.Стерна, про пошук і переживання самості (!) грудними дітьми) досить однозначно говорять про наявність духовної складової психіки із самого початку розвитку людини. Це, однак, ніяк не враховується у віковій психології й педагогіці. Останнє означає, зокрема, що професійна складова соціального простору, в якому починається життя особистості, відпочатково є неадекватною цій особистості. Тут ми зустрічаємося зі специфічним депривуванням духовного розвитку людини, наслідки якого дуже наочні в нашому суспільстві.

Ми вже наводили вислів Л.І.Божович, що вітчизняна психологія зосередилася лише на одній стороні взаємодії людини зі світом – привласненні, „залишивши за бортом” процеси кристалізації продуктів психічної діяльності. Ця думка не просто залишається актуальною, але й має потребу в значному розширенні. „За бортом” виявилася не тільки „фіксація досвіду”, але й зміст і динаміка внутрішнього світу, а також цілий шар явищ, пов'язаний з початково-особистісною внутрішньою активністю людини. У парадигмі привласнення виявляється неможливим вивчати становлення особистості як цілісності, і особливо – її духовної складової. Остання, як атрибутивна ознака зрілої особистості, загалом, ніколи не заперечувалася серйозною наукою. Більше того, існують філолофсько-психологічні напрямки, які прямо розглядають духовність як ключовий і загальний феномен людини та її життя (В.Дільтей, Е.Шпрангер, Г.Уїллер, В.Франкл, А.Маслоу, М.О.Бердяєв, Н.О.Лосський, С.Л.Франк, С.Л.Рубінштейн, Л.І.Анциферова, А.С.Арсеньєв etc.). У роботах і трактатах цих учених зроблені тонкі спостереження й глибокі висновки (положення В.Дільтея про

те, що дійсні глибини особистості відкриваються зовсім не в її інстинктах, як думав Фрейд, а в найвищих духовних проявах; вчення М.О.Бердяєва про дійсну детермінованість життя людини тільки її внутрішньо-духовним змістом, і його ж точне зауваження про те, що „найбільш духовною” людина є на початку й наприкінці життя; положення С.Л.Франка про духовну реальність внутрішнього світу людини, що виявляється набагато більш реальною, ніж навколишній світ і т.д.). Однак, весь цей пласт найцікавіших даних виявляється непридатним у конкретно-психологічних дослідженнях і вже зовсім ніяк не враховується в практиці виховання людини. Нам уявляється, що проблема навіть не в труднощах верифікації даних про духовну сферу людини як емпіричних фактів. Головне полягає в тому, що будь-яка парадигма розвитку особистості взагалі не включає в себе її духовну складову, у найкращому разі, лише припускаючи, декларуючи її. До духовного змісту особистості („духовної особистості”, – В. Франкл) традиційно відносять вищі потреби („буттєві” – у термінології А.Маслоу), вищі почуття (любов, краса, істина), цінності й смисли, совість і моральність у цілому. Все це пред’являється як параметри зрілої особистості, помилково вважається, що вони виникають на основі відповідних соціальних здобутків. При цьому дружно ігноруються положення М.О.Бердяєва та С.Л.Франка про вихідну духовну природу людини, унікальні думки С.Л.Рубінштейна про любов як первинну (!) форму людського ставлення до людини, найцікавіші думки О.Г.Дробницького та А.С.Арсеньєва про те, що мораль і моральність – це принципово різні речі, і друга ніколи не може походити від першої. Цікаво, що вітчизняній психології вдалося в цьому питанні проігнорувати навіть Маркса (!), який досить неоднозначно стверджував, що духовно-практичний спосіб освоєння світу є іншим у порівнянні із соціально-прогностичним і ніколи не надбудовується над ним (не виникає з нього). Дуже вже сильним виявився страх релігійності, адже погодившись із тим, що духовне не виникає з соціального, а розвивається за своєю власною лінією, слід було, здавалося б, погодитися і з первинним джерелом цієї лінії – Духом,

і... піти від науки. Хоча А.Маслоу, наприклад, досить переконливо (і без усякої релігійної містики) показав, що дві лінії розвитку особистості (одна – актуалізація самості, духовності, друга – соціальна адаптація) не тільки не переходять одна в іншу і не просто паралельні, вони – протилежно спрямовані початково. Це показав і К.-Г. Юнг, не говорячи вже про чудову плеяду російських філософів, психологів і психіатрів кінця ХІХ - початку ХХ століття (показова в цьому сенсі вже наведена думка Г.В.Челпанова, висловлена в 1903 р.: довести походження духу з речовини ніяк не можна, якщо ми побажаємо залишитися вірними основним положенням природознавства. Але точно так само не можна довести походження духу із соціальності).

Висновки та подальші перспективи досліджень. Якщо наукова парадигма хоч якось спирається на реалії, тоді уявлення про розвиток особистості повинно будуватися на врахуванні наявності трьох різних ліній цього розвитку – природної, соціальної й духовної. Відзначимо, що різні – не означає ізольовані. Навпаки, ці лінії становлення єдиної й унікальної цілісності обов'язково між собою взаємодіють, переплітаються, утворюючи більш-менш постійні міжфункціональні системи. І, однак, при цьому, це – саме різні лінії, кожна з яких має свої джерела й рушійні сили і вибудовується за своїми механізмами. Ці лінії не створюють ієрархію (адже кожна з них – головна) і не породжують одна іншу. Разом з тим, кожна з них є умовою розвитку для двох інших. Розвиток виділених ліній протікає за своїми власними механізмами. Поки, лише орієнтовно, можна відзначити, що відомо по одному, але зате – головному механізмові: для лінії природного розвитку це дозрівання, для соціо-культурної – привласнення (інтеріоризація), а для духовної – споглядання й відкриття в собі вихідного всезагального духовного підґрунтя (між іншим, сучасні емпіричні дослідження показали, що такі відкриття – переживання власної самості – здійснюються дитиною вже в немовлячому віці). Різниця механізмів розвитку повинна проектуватися в площину виховання. Якщо знання й

уміння (у тому числі й моральні) можуть бути інтеріоризовані у формі узагальнених значень, то вищі духовні цінності й смисли привласнені бути не можуть, тут потрібний інший механізм, у вигляді якого виступає діалог (у значенні М.М.Бахтіна і М.Бубера). У такому діалозі – відкритому й довірливому, суб'єкт-суб'єктній взаємодії – Інший допомагає побудувати внутрішній діалог, завдяки якому людина і здатна прислухатися й відкрити в собі ключові духовні змісти.

У цілому, деяка зміна традиційної для вітчизняної психології парадигми розвитку особистості відповідає, на наш погляд, реальному положенню справ: людина, дійсно, у своєму становленні поєднує в собі три самостійні й незалежні начала – природне, соціальне й духовне.

Список використаних джерел

1. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
2. Выготский Л.С. Диагностика развития и педологическая клиника трудного детства / Л.С. Выготский // Собр. соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 5. – С. 257-321.
3. Выготский Л.С. Учение об эмоциях / Л.С. Выготский // Выготский Л.С. Собр.соч.: в 6-ти т. Т. 6. – М.: Педагогика, 1984. – С. 91-318.
4. Зейгарник Б.В. О патологическом развитии личности / Б.В. Зейгарник // Психология личности. Тексты / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, А.А.Пузырея. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1982. – С. 187-196.
5. Зейгарник Б.В. Патопсихология: [2-е изд.] / Б.В.Зейгарник. – М.: Издательство Московского университета, 1986. – 286 с.
6. Корнилова Т.В., Смирнов С.Д. Методологические основы психологии / Т.В.Корнилова, С.Д. Смирнов. – СПб.: Питер, 2007. – 320 с.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А.Н. Леонтьев // Леонтьев А.Н. Избранные психологические труды. В 2-х т. – М.: Педагогика, 1983. – Т.2. – С. 94-231.

8. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов; Отв. ред. Ю.М.Забродин, Е.В.Шорохова. – М.: Наука, 1984. - 445 с.

9. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2-х тт.] / С.Д.Максименко. – Том 1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – Київ, 2002. – 325 с.

10. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию /Мэраб Мамардашвили. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

11. Петровский А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 528 с.

12. Теория и методология психологии. Постнеклассическая перспектива / Отв. ред. А.Л.Журавлев, А.В.Юревич. – М.: Институт психологии РАН, 2007. – 528 с.

13. Ясперс К. Общая психопатология. Пер. с нем. – М.: Практика, 1997. – 1056 с.

References transliterated

1. Bozhovich L.I. Lichnost' i ejo formirovanie v detskom vozdaste / L.I. Bozhovich. – М.: Prosveshhenie, 1968. – 464 s.

2. Vygotskij L.S. Diagnostika razvitija i pedologicheskaja klinika trudnogo detstva / L.S. Vygotskij // Sobr. soch.: V 6-ti t. – М.: Pedagogika, 1982. – Т. 5. – S. 257-321.

3. Vygotskij L.S. Uchenie ob jemocijah / L.S. Vygotskij // Vygotskij L.S. Sobr.soch.: v 6-ti t. Т. 6. – М.: Pedagogika, 1984. – S. 91-318.

4. Zejgarnik B.V. O patologicheskom razvitii lichnosti / B.V. Zejgarnik // Psihologija lichnosti. Teksty / Pod red. Ju.B.Gippenrejter, A.A.Puzyreja. – М.: Izd-vo Mosk.un-ta, 1982. – S. 187-196.

5. Zejgarnik B.V. Patopsihologija: [2-e izd.] / B.V.Zejgarnik. – М.: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1986. – 286 s.

6. Kornilova T.V., Smirnov S.D. Metodologicheskie osnovy psihologii / T.V.Kornilova, S.D. Smirnov. – SPb.: Piter, 2007. – 320 s.

7. Leont'ev A.N. Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost'. / A.N. Leont'ev // Leont'ev A.N. Izbrannye psihologicheskie trudy. V 2-h t. – M.: Pedagogika, 1983. – T.2. – S. 94-231.
8. Lomov B.F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii / B.F. Lomov; Otv. red. Ju.M.Zabrodin, E.V.Shorohova. – M.: Nauka, 1984. - 445 s.
9. Maksimenko S.D. Rozvitok psihiki v ontogenezi: [V 2-h tt.] / S.D.Maksimenko. – Tom 1. Teoretiko-metodologichni problemi genetichnoï psihologii. – Kiïv, 2002. – 325 s.
10. Mamardashvili M.K. Kak ja ponimaju filosofiju /Mjerab Mamardashvili. – M.: Progress, 1990. – 368 s.
11. Petrovskij A.V. Osnovy teoreticheskoj psihologii / A.V. Petrovskij, M.G. Jaroshevskij. – M.: INFRA-M, 1998. – 528 s.
12. Teorija i metodologija psihologii. Postneklassicheskaja perspektiva / Otv. red. A.L.Zhuravlev, A.V.Jurevich. – M.: Institut psihologii RAN, 2007. – 528 s.
13. Jaspers K. Obshhaja psihopatologija. Per. s nem. – M.: Praktika, 1997. – 1056 s.

В статье представлен анализ психологических механизмов становления личности. Задание нашего исследования состоит в попытке изучить процесс структурирования, который постоянно и текуче происходит во внутреннем мире человека. Дискутируется мысль о том, что психологические механизмы (чего-нибудь) – это то "место" науки, где ярче всего происходит замеченное Л.С.Выготским явление "превращения проблемы в постулат". Подчеркивается, что не признавать связь внутреннего мира человека (его психики как целостности) с социальным окружением, духовными истоками или биологической природой является бессмыслицей. Такой же бессмыслицей является непризнание серьезного взаимовлияния этих субстанций. Но, в то же время, признание этого не означает, что саму психику следует возвести к одному, или, механически, ко всем трем

субстанциям, или признать, что она якобы ими детерминирована. Она является самостоятельной (и в этом смысле полностью естественно-существующей) формой существования бытия, она сама себя детерминирует и в этом смысле является завершенной и полностью самодостаточной. При изучении ее как такового предмета исследования очень важно это удержать в актуальном осознании. Какими бы опосредствованными и объективными не были методы, мы должны не забывать, что в действительности изучаем психику, а вовсе не поведение или физиологически-биологические процессы организма. Обосновывается идея о том, что некоторое изменение традиционной для отечественной психологии парадигмы развития личности отвечает реальному положению дел: человек, действительно, в своем становлении сочетает в себе три самостоятельных и независимых начала – природное, социальное и духовное.

Ключевые слова: личность, становление, развитие, механизм, структурирование, природное, социальное, духовное.

The article presents analysis of psychological mechanisms of personality's establishment. Task of our research is to explore structuring process that takes place constantly and fluidly within inner world of a human being. Idea is disputed that psychological mechanisms (of anything) are that "place" of science where phenomenon of "transformation of problem into postulate", as L.S. Vygotsky pointed out, occur in the most evident way. It is underlined that non-recognition of human inner world (human psyche as integrity) being interconnected with social environment, spiritual sources or biological nature is nonsense. The same nonsense is non-recognition of serious reciprocal influence of these substances. But, at the same time, this recognition does not mean that psyche should be reduced to one, or, mechanically, to all three substances as well as to admit that it is determined by them. Psyche is independent (and in this sense completely naturally-existing) form of existence of being, it determines itself and in this very sense is completely and fully self-sufficient. When exploring psyche as such research subject, it is very

important to retain it in actual awareness. Whatever mediated and objective our methods are, we must not forget that we really study human psyche, not just behavior or physiological/biological processes within human body. The idea is grounded that some changes in paradigm of personality development, which is traditional for domestic psychology, is in keeping with the realities of our day: a human being in its establishment really combines three independent and independent foundations, namely natural, social and spiritual.

Keywords: personality, establishment, development, mechanism, structuring, natural, social, spiritual.

Реферат статті

ПАПУЧА М.В.

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлений аналіз психологічних механізмів становлення особистості. Завдання нашого дослідження полягає в спробі вивчити процес структурування, який постійно і плинно відбувається у внутрішньому світі людини. Дискутується думка про те, що психологічні механізми (будь-чого) – це те „місце” науки, де найяскравіше відбувається помічене Л.С.Виготським явище „перетворення проблеми в постулат”. Звернення до проблеми психологічного пояснення дії психологічних механізмів не слід розуміти як вузько науковий напрям, далекий і не дуже потрібний відносно прикладного аспекту. Навпаки, саме в межах практичної психології проблема ця набуває адекватної гостроти і значущості. При повній відсутності системи моніторингу наслідків психотерапевтичного процесу, ніхто не наважиться сказати, що терапія „всліпу” (коли не знаєш природи патологічного процесу) є дійсно позитивним заходом. З іншого боку, простір психологічної практики найбільш рельєфно відображає недостатність знань про дійсні механізми зміни і розвитку психічних явищ. Підкреслюється, що не визнавати зв’язок внутрішнього світу людини (її психіки як цілісності) з соціальним оточенням,

духовними витоками чи біологічною природою є безглуздя. Таким же безглуздя є невизнання серйозного взаємовпливу цих субстанцій. Але, в той же час, визнання цього не означає, що саму психіку слід звести до одного, або, механічно, до всіх трьох субстанцій, чи визнати, що вона, буцім-то ними детермінована. Вона є самостійною (і в цьому сенсі, цілком природно-існуючою) формою існування буття, вона сама себе детермінує і в цьому сенсі є завершеною і цілком самодостатньою. При вивченні її як такого предмету дослідження дуже важливо це утримати в актуальному усвідомленні. Які б опосередковані і об'єктивні не були методи, ми повинні не забувати, що в дійсності вивчаємо психіку, а зовсім не поведінку чи фізіологічно-біологічні процеси організму. Обґрунтовується ідея про те, що деяка зміна традиційної для вітчизняної психології парадигми розвитку особистості відповідає реальному положенню справ: людина, дійсно, у своєму становленні поєднує в собі три самостійні й незалежні начала – природне, соціальне й духовне.